

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 3. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETTEL
KAPCSOLATBAN ÁLLÓ SZERZŐK ÍRÁSAI II.

Horváth Richárd, Fóti Miklós, Kármán Gábor,
Pálffy Géza, Orgona Angelika, Nagy Kornél, Tóth Ferenc,
Demeter Gábor, Eszik Veronika, Huhák Heléna,
Fejérdy András és Bartha Ákos értekezései

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 3. szám

Horváth Richárd Mátyás király könyvei. (A késő középkori forráspusztulás mértékéről)	335
Fóti Miklós Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595)	353
Kármán Gábor Határvédelem, finanszírozás, protestantizmus. A belső–ausztriai és a magyar rendek vitája, 1606–1610	367
Pálffy Géza Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699)	393
Orgona Angelika A láthatatlan asszony. Salgai Kata házasságai	417
Nagy Kornél „Egy füstbe ment terv”. Michál Minas Theodorowicz örmény unitus püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742)	441
Tóth Ferenc „... számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait...” Egy magyar gróf franciaországi marsallá váló kinevezésének körülményei	463
Demeter Gábor Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796)	485
Eszik Veronika Válaszok a modernizáló állam behatolására a vidéki térbe. Az 1883–as horvátországi parasztmozgalmakról másképp	521
Huhák Heléna Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)	545
Fejérdy András Intranszigenz antikommunizmus és/vagy pragmatikus diplomácia? XII. Piusz keleti politikája világháború és hidegháború között	567
Bartha Ákos Egy nyughatatlan <i>homo politicus</i> : Szüts Iván (1900–1973) életútja	591

LÁGERNAPLÓK
Magyar zsidó deportáltak mindennapjai
a koncentrációs és kényszermunkatáborokban
(1944–1945)

HUHÁK HELÉNA

CAMP DIARIES

Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees
in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)

A significant part of the camp diaries of Jews deported from Hungary during World War II was written in the mostly unknown subcamps. By examining these texts, I seek to nuance the Auschwitz-centred historiography of the Holocaust. I interpret the diary writing as a historical event in the context of the final phase of the Holocaust, of local practices, of everyday life, of social gender and of the body-centredness of camp life. I am interested in what the texts of the diaries, the practices of their creation and the lives of their authors can tell us about the experiences of Hungarian Jewry in concentration and forced labour camps and the ways in which these experiences are represented.

Keywords: Holocaust, diary, forced labour camps, cultural history, gender

Az amerikai magyar zsidó diaszpóra lapja, a *New Yorki Figyelő* az 1990-es évek elején több alkalommal közölte zsidó nők deportálásban írt verseit. A „sömmerdai kultúrörökség” összegyűjtésén munkálkodó S. Ernő anyósát Beregszászból deportálták Auschwitzba, majd később Buchenwald egyik altáborába, Sömmerdába vitték, ahonnan egy versekkel teleírt notesszel tért haza.¹ S. a lap munkatársaként további kilenc túlélővel vette fel a kapcsolatot, és két napló is a birtokába került, amelyeket 2007-ben a budapesti Holokauszt Emléközpontnak ajándékozott.² Az Amerikában élő férfi a naplógyűjtéssel olyan kezdeményezésbe fogott, amelynek sem akkor, sem a következő évtizedekben nem akadt folytatója. A Páva utcai közgyűjteményben található tanúságtételek mellett a sömmerdai nő

Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály. A tanulmány a BO/00023/22/2. sz. Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 142230. sz. Posztdoktori kiválósági program támogatásával valósult meg.

- 1 A vézskorszak megőrkítéséért. *New Yorki Figyelő* 1990. december 18. 5.
- 2 Holokauszt Emléközpont. Gyűjtemény (= HE) Ad/341-2011.

kényszermunkatáborban írt szövegeket őriz a jeruzsálemi Yad Vashem, a cfáti magyar zsidó múzeum és a washingtoni holokauszt múzeum is. Mindeddig összesen tíz naplóról és hat versekkel, emlékkönyvi bejegyzésekkel teli noteszről tudok, amit a jobbára ismeretlen sömmerdai kényszermunkatáborban tizenöt, a korabeli Magyarország területéről elhurcolt zsidó származású nő írt.

A népirtás tragédiájának mélységeit nem képesek teljes mértékben közvetíteni sem a naplók, sem az áldozati beszámolókra épülő történeti munkák. A holokauszt úgynevezett határesemény (*limit event*), amely Simone Gigliotti megfogalmazásában olyan mértékű és kiterjedtségű erőszakos és traumatikus események és gyakorlatok sorozata, amelyek elbeszélése a „kimondható és kimondhatatlan” határán mozog.³ Az áldozatoknak meg kellett küzdeniük azzal, hogyan fogalmazzák meg azt a tapasztalatot, amely kiüresíti a nyelv értelmét és a szavak jelentését. A brutalitás, a terror és a félelem keltette érzések és érzetek mindig erősebbek, mint a szavakban lehetséges kifejezésük. A történeti elbeszélés sem tudja a „múlt horrorját” megragadni, nemcsak a holokausztét, de semmilyen más múltét sem.⁴ Amit a deportáltak mindezen „kívül” a tábori életük alatt megtapasztaltak, arról – az eddigi történeti tudásunkhoz képest – több ismerhető és érthető meg egy javarészt feltáratlan forráscsoport: a lágernaplók vizsgálatával.

„A görögök feltalálták a tragédiát, a rómaiak az episztolát és a reneszánsz a szonettet, a mi generációnk pedig nem más irodalmat talált fel, mint a tanúságtételt.” Elie Wiesel e sokat idézett gondolatával a holokausztról szóló személyes beszámolók (naplók, memoárok, *oral history* interjúk) nagy számára utalt.⁵ A 19–20. században a naplóírás az európai kulturális gyakorlatok egyikeként a zsidó közösségekben is elterjedt öndokumentációs formává vált, és az üldöztetés alatt sem tűnt el.⁶ Nem tudjuk, mennyi napló semmisült meg, abban azonban biztosak lehetünk, hogy milliók egyáltalán nem készítettek feljegyzéseket lehetőségük, képességük, szándékuk, vagy mindezek együttes hiánya miatt. A naplókól nem várható el, hogy lefedjék az üldözöttek tapasztalatait, még csak a naplóíró összes tapasztalatát sem, de megvilágítják, hogyan próbálták a naplóírók e tapasztalatokat megérteni és jelentést adni nekik. A naplók személyes, sokszor intim szövegeiben e jelentésadás azokban a társadalmi gyakorlatokban, kulturális és vallási hagyományokban gyökerezik, amelyek a két világháború közötti mindennapokat meghatározták. Sőt, az üldöztetésre adott válaszok az európai zsidóság életében a korábbi kétszáz évben végbement változá-

3 Simone Gigliotti: Unspeakable Pasts as Limit Events. The Holocaust, Genocide, and the Stolen Generations. *Australian Journal of Politics and History* 49 (2003) Nr. 2. 164–181.

4 Alon Confino: *Foundational Pasts. The Holocaust as Historical Understanding*. Cambridge, 2012. 36.

5 Idézi Barbara Foley: Fact, Fiction, Fascism. Testimony and Mimesis in Holocaust Narratives. *Comparative Literature* 34 (1982) 334.

6 Alexandra Garbarini: *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*. New Haven, 2006. 9–12. A kelet-európai zsidóság számára a 19. század „az írás korát” hozta el. Rengeteg új műfaj született, mind a vallásos, mind a szekularizált irányzatok kialakították a maguk közlési módjait. Shulamit S. Magnus: Sin of Youth, Guilt of a Grandmother. M. L. Lilienblum, Pauline Wengeroff and the Telling of Jewish Modernity in Eastern Europe. In: *Jewish Women in Eastern Europe. Polin: Studies in Polish Jewry* 18. Ed. ChaeRan Freeze – Paula Hyman – Antony Polonsky. Liverpool, 2005. 87–120.

sokra – így a modernizációra adott válaszokra, a társadalmi integrációra, a közösségen belül kialakult törésvonalakra – is reflektálnak.⁷

A tanúságtételek lehetséges olvasatai közül arra vagyok kíváncsi, hogy a naplók szövegéből, e szövegek létrehozásának gyakorlatából és szerzőik életéből mit tudhatunk meg a magyar zsidóság koncentrációs és kényszermunkatáborokban szerzett tapasztalatairól és e tapasztalatok ábrázolásmódjairól. Hogyan hatott a magyarországi deportálások végrehajtása a naplóírára? Hogyan írtak a túlélők a tábori mindennapokról? Milyen elbeszélői mintákat követtek, és milyen társadalmi identitásokhoz igazodtak? Ebben a tanulmányban egy többéves kutatás első lépéseként a források áttekintése és a lehetséges elemzési eszközök bemutatása mellett azt igyekszem megválaszolni, mit adhat hozzá ennek a javarészt ismeretlen forráscsoportnak az értelmezése a táborok történetét és az üldöztetés alatt írt tanúságtételeket feldolgozó diskurzushoz.

Céлом alkalmazni és adott esetben kiszélesíteni azt az értelmezési keretet, amely a tábori élet áldozati perspektívájú elbeszélésének megismerését segíti, valamint a tábor-történetek és a naplóelemzések egyidejű és mozaikszerű metszetét hozza létre. A naplók sűrű olvasása helyett – vagy mellett – a táborok, a naplók és a naplóírók társadalom- és kultúrtörténeti kontextusát igyekszem vázolni. Ennek érdekében a naplóírást történeti eseményként értelmezem. A lágernaplók „nemcsak” elbeszéli a tábori élet mindennapjait és tereit, de e mindennapoknak és e térnek – mint materiális környezetnek – szerves részei is. Mindennek megértéséhez a naplóírást keletkezési körülményeit és a naplóírók társadalmi viszonyait kell megvizsgálnunk. E körülményeket megszabta a holokauszt végső szakaszba lépése; a náci politika lokális végrehajtása és az erre adott társadalmi reakciók; a nők és a családok jelenléte; valamint a tábori lét testközpontság.

A naplók helye a holokauszt történetírásában: az Auschwitzon túli tábori világok

Saul Friedländer mesterműként méltatott szintézisének megjelenése óta az áldozatok elbeszélései nem „csupán” bizonyítékul szolgálnak egy adott megállapítás melletti érveléshez, nemcsak alátámasztásai, illusztrációi, hanem szerves részei a történeti narratívának.⁸ Már az 1980-as években megfogalmazódott, napjainkra pedig felerősödött az a megközelítés, amely szerint a túlélők beszámolóit nem kizárólag, vagy nem elsősorban pontosan rögzített adatok feltárására szolgáló források, hanem a történésekről alkotott szubjektív percepciók.⁹ Ugyanakkor az áldozatok hangjának hiánya napjainkban is általános a holokauszt pozitívista szemléletű, az elkövetők bűneit bizonyító tények után ku-

7 Ennek példájaként lásd a theresienstadti gettó lakóinak társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatát. Anna Hájková: *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford, 2020. 59–99.

8 Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. II. The Years of Extermination*. New York, 2007. Friedländer percepciójához lásd Alon Confino: Narrative Form and Historical Sensation. On Saul Friedländer's „The Years of Extermination”. *History and Theory* 48 (2009) 199–219.

9 A naplók egy korai, értő olvasatára példa: Foley: Fact, Fiction, Fascism.

tató szerzők körében.¹⁰ Alon Confino szerint a kibontakozó eseményekről katonai, intézményi, ideológiai és politikai összefüggésben részletesen beszámoló munkákból hiányzik a múlt idegenségének megragadása. Ez alatt az izraeli történész a kultúra, a mentalitások és az érzetek elemzésével feltárható folyamatok negligálását/mellőzését érti. Confino idesorolja például annak vizsgálatát, hogy milyen nehézséget okozott a kortársaknak a megsemmisítés valóságának felfogása.¹¹ Erre a lehetséges válaszokat legközvetlenebbül a naplókól rekonstruálhatjuk, amelyek íróira még nem hatottak a későbbi évtizedekben megjelenő értelmezések és feldolgozások.

A deportálásokra koncentrálva Nikolaus Wachsmann a tereket, az érzeteket és az érzelmeket sorolja fel a tábori mindennapok megismeréséhez szükséges vizsgálati szempontokként, és mutatja be – Auschwitz példáján –, hogyan járulnak hozzá a tábori élet szövetét alkotó egyéni tapasztalatok e helyekről szóló tudásunk összetettségéhez.¹² Úgy gondolom, hogy e tapasztalatok kifejezésének első számú lenyomatai a naplók, amelyek szerzői sokszor a mindennapok monotonijában figyelmet szenteltek a részleteknek, a tábori tér percepciójának, érzelmeiknek és érzeteiknek. Ahogyan az egyik ausztriai kényszermunkatábor női lakója 1944 szeptemberében megfogalmazta naplójában, „itt a kis dolgok is megnőnek az eseménytelen napok sivárságában”.¹³

Érzékletes példát nyújt a tanúságtételek beillesztésére a gettó- és tábortörténetekbe Anna Hájkovának a theresienstadti [terezíni] gettót, Christopher R. Browningnak a starachowicei kényszermunkatáborokat, valamint Shirli Gilbertnek a zene és a holokauszt kapcsolatát vizsgáló munkája. A már említett Nikolaus Wachsmann ugyancsak nagy számban használ fel naplókat – köztük a magyar Rózsa Ágnes németül megjelent naplóját – táborszintézisében.¹⁴ A naplók iránti figyelem az elmúlt években megnőtt, amit Alexandra Garbarini és Amos Goldberg könyvei is igazolnak. Garbarini széles forrásbázison alapuló monográfiájában Nyugat- és Kelet-Európa hét országában írt, mindeddig nem publikált naplókat elemez. A szövegek sűrű olvasását (*close analyses*) és a tematikus megközelítést váltogatva Garbarini a különböző – családi, etnikai, teológiai és történelmi – ösztönzőkre összpontosít, amelyek az üldözötteket naplórásra készítették, és azt mutatja be, hogy ezek hatására milyen elbeszélő stratégiák jöttek létre.¹⁵ Amos Goldberg a trauma élettörténetírásra gyakorolt hatását elemzi. Az elméleti megközelítés sok szempontú bemutatása után Goldberg két ismert értelmiségi szerző, Victor Klemperer drezdai német nyelvész, író, újságíró és Chaim Aron Kaplan varsói nyelvész, újságíró naplóját vizsgálja.¹⁶

10 Dan Michman: Introducing more „Cultural History” into the Study of the Holocaust. A Response to Dan Stone. *Dapim. Studies on the Holocaust* 23 (2009) 69–75.

11 Confino: *Foundational Pasts*, 52–53.

12 Nikolaus Wachsmann: Lived Experience and the Holocaust. Spaces, Senses, and Emotions in Auschwitz. *Journal of the British Academy* 9 (2021) 27–58.

13 R. Gizella naplója. HE 2016.78.1. 28.

14 Hájková: *The Last Ghetto*; Christopher R. Browning: *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York, 2010.; Shirli Gilbert: *Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*. Oxford, 2005.; Nikolaus Wachsmann: *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*. New York, 2015.

15 Garbarini: *Numbered Days*, XI–XIII.

16 Amos Goldberg: *Trauma in First Person. Diary Writing During the Holocaust*. Bloomington, 2017. A trauma keletkezéstörténetét Gyáni Gábor egy lágernaplót elemezve mutatja be. Gyáni Gábor: „Jövőkör”, avagy

A történeti munkákban idézett holokausztnaplók java része nem lágernapló. Az áldozati perspektívát sokkal inkább a nagyobb számban fennmaradt gettónaplókból ismerhetjük meg. A lágerekhez képest nemcsak a gettóban alakulhattak ki az íráshoz kedvezőbb feltételek, hanem a hátszországban, a bujkálásban, hamis személyazonosság mögé rejtőzve, illetve magyar vonatkozásban egyes munkaszolgálatos táborokban is.¹⁷ A lágernaplók egyik talán legnagyobb csoportja – Thomas Rahe kutatása szerint – a mintegy harminc, többségében holland nyelven fennmaradt szöveg a bergen-belseni táborban, annak is egy különleges szektorában született, ahol a jobb körülmények között élő zsidóknak nagyobb lehetőségük volt feljegyzéseket készíteni.¹⁸ A táborokban papírra vetett tanúságtételek legszélsőségesebb példái minden bizonnyal a Sonderkommando elrejtett feljegyzései, az úgynevezett Auschwitz-tekercesek. A holokauszt historiográfiájában csak ritkán találkozunk magyar vonatkozású naplókval, jellemzően azok a szövegek szerepelnek a hivatkozott források között, amelyek megjelentek angol vagy német fordításban. Ezáltal a magyarországi holokauszt kutatásának nemcsak az eredményei, de a forrásai sem meghatározók a történeti diskurzusok alakulásában.¹⁹

Ez a kutatás azokra a magyar nyelven írt naplókra terjed ki, amelyek szerzőit – az 1941-től hatályos III. zsidótörvény alapján – zsidó származásuk miatt, vagy politikai és egyéb okból 1944/1945-ben az akkori Magyarország területéről deportáltak.²⁰ A gyűjtés jelenlegi szakaszában 50 lágernaplóról van tudomásom, amelyeket nagyobb számban magyarországi lelőhelyeken, elsősorban a Holokauszt Emlékközpontban, Izraelben a jeruzsálemi Yad Vashemben, a cfáti Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában, a washingtoni United States Holocaust Memorial Museumban és a bergen-belseni emlékhely archívumában őriznek.²¹ A több tucat magyar nyelvű lágernaplót nagyobb számban a fentebb említett sömmerdai munkatábor, a bergen-belseni koncentrációs tábor különleges táborrészének, az úgynevezett *Ungarnlager*nek a lakói, valamint az Auschwitz helyett a strasshofi elosztótáborból különböző munkatáborokba szállított vidéki zsidók írták.

a trauma genezise. In: uő: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 6) 222–233.

- 17 Lásd pl. Kunt Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Bp., 2017. (Társadalomtörténeti Monográfiák 7); Csapody Tamás: *Bor Forced Labor Service as Reflected in Diaries. The Hungarian Historical Review* 9 (2020) 391–407.; Szécsényi András: *Budapesti mindennapok gyerekszemmel a háború végén. ArchivNET* 15 (2015) 2. sz. https://archivnet.hu/naplo/budapesti_mindennapok_gyerekszemmel_a_haboru_vegen.html. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 5.)
- 18 Thomas Rahe: *Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban*. In: Kolb Jenő: *„Hit az emberben”. Bergen-belseni napló*. Szerk. Thomas Rahe – Lajos Fischer. Göttingen, 2021. 52.
- 19 Erről lásd Csósz László – Gellért Ádám: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. Dapim. Studies on the Holocaust* 31 (2017) 146–154.
- 20 A kutatás forrásbázisát képező naplók szerzői különbözőképpen viszonyultak saját zsidóságukhoz, de mind zsidónak számítottak a hatályos törvény szerint.
- 21 A Randolph L. Braham szerkesztésében megjelent holokauszt-bibliográfia öt naplót/memoárt tartalmaz, amelyek 1944/1945-ben keletkeztek, a kötet azonban csak a nyomtatásban megjelent szövegekre hivatkozik. *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I–II. Szerk. Randolph L. Braham. Bp., 2010. Egy angol nyelvű bibliográfia nyolc magyar szerzőt sorol fel. *The Encyclopedia of Holocaust Literature*. Ed. David Patterson – Alan L. Berger – Sarita Cargas. Westport, 2002. A holokauszt forrásainak áttekintésére egy követendő lengyel példa: Alina Skibińska: *Guide to the Sources on the Holocaust in Occupied Poland*. Warsaw, 2014.

A magyarországi holokausztnak a jogfosztástól a gettósításon át a vidéki zsidóság auschwitzi deportálásáig és megsemmisítéséig tárgyalt története azonban nem tér ki arra, mi történt azokkal, akik túléltek vagy különböző okokból elkerültek a lengyelországi lágert, és más táborokba hurcolták őket.²² A deportálások és a táborok Auschwitzra szűkített értelmezésére utalva Dan Stone egyenesen „Auschwitz-szindrómáról” beszél, amely jelenség a modern technológia tömeggyilkosságok szolgálatába állításának látszólagos paradoxona miatt figyelmet von magára, és megakadályozza, hogy a holokauszt más aspektusait is lássuk. Stone szerint a jobbára ismeretlen altáborok vizsgálatával jobban érthetővé válik a holokauszt komplex története.²³ Wachsmann azt is megjegyzi, hogy a lengyelországi tábor egyes tudományos munkákban személytelen és élettelen helyként jelenik meg: egy rendkívül automatizált „halálgyárként”, amely egy megváltoztathatatlan terven alapult, hatékony örök működtették, akik megsemmisítették a passzív, elnyomott áldozatok egységesnek tűnő tömegét. A tábori mindennapokat azonban egyáltalán nem ez a működés módja jellemezte.²⁴

Auschwitz–Birkenau a legnagyobb halálozási rátával 1944 tavaszán és nyarán működött, akkor, amikor a magyar transzportok begördültek a fogadásukra épített rámpákra. A gettósított és deportált vidéki magyar zsidóság megérkezése és többségük azonnali meggyilkolása a „végső megoldás” magyarországi végrehajtásának központi történeteként ismert. Az Auschwitz Album²⁵ fotói vizuálisan és hitelesen megragadhatóvá és elbeszélhetővé teszik a rámpától a gázkamrákig vezető út történetét. Mindez meghatározza a magyar holokauszt esetenkénti egynemű képzetét. A fényképekre került kárpátaljai transzport szelekciót átélő tagjait hat hét után elszállították Auschwitzból Gelsenkirchenbe, majd onnan Sömmerdába, a strasshofiak és a bergen-belseniek pedig nem is jártak itt sosem. Ezért a naplóiőröknek fontos hivatkozási pontja, de mindennapjaiknak nem helyszíne Auschwitz, ahogyan ezt az egyik bergen-belseni szerző sorai is kifejezik:

„Titkos, a konyhán keresztül folytatott levelezésükben leírják, hogy a legnagyobb birkenauai lágertől (Auschwitz!) hozták őket ide munkára való szétosztás céljából. Hajuk lenyírva. Egy váltó ruhájukat és fehérneműjüket hagyták meg. Gyermeküket, szüleiket elszakították tőlük. [...] Ez – szerintük is – a legnagyobb »Vernichtungslager« volt, most már azonban nem az.” (Bergen-Belsen, 1944. október 12.)²⁶

Dan Stone arra hívja fel a figyelmet, hogy egy holokausztörténet helyett holokauszt-történetek sokaságáról kell beszélnünk, amelyek nagyon különböző elbeszéléseket fog-

22 Randolph L. Braham máig alapmunkaként idézett szintézisében a „Magyar zsidók Auschwitzban” és a „Magyar zsidók más koncentrációs táborokban” című alfejezetek mindösszesen öt oldal terjedelemben ismeretik a deportálások történetét. Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája*. I–II. Bp., 1997. II. passim.

23 Dan Stone: *Beyond the „Auschwitz syndrome”*. Holocaust Historiography after the Cold War. *Patterns of Prejudice* 44 (2010) 457.

24 Wachsmann: *Lived Experience*, 29.

25 https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/index.asp. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 5.)

26 D. Emilné naplója. HE 2015.271. 30.

lálnak magukban. Auschwitz így jelenthette valakinek a gyerekeitől és idős szüleitől való elszakítást, a félelmet és a kétségbeesést, míg másnak egy titkos levelezésben felbukkanó, ismeretlen, de rossz érzéseket ébresztő helyet. E különböző tapasztalatok pedig meghatározták a naplóiírók értelmezéseit és képzettársításait.

Naplóírás mint a nácik nélküli világ fantáziája

A lágerekben az életkörülményeket a teljes jogfosztás és az erőszak különféle, sokszor brutális és kegyetlen megnyilvánulási formái mellett a fizikai és tárgyi környezet adott-ságai is meghatározták. Az íráshoz a szándék, a testi és lelki erő mellett papír és íróeszköz is kellett. Naplójának első bejegyzése szerint ennek hiánya akadályozta meg S. Herminnt abban, hogy a hinterbergi altáborban írni kezdjen:

„Eddig ceruza és papíros hiányában nem tudtam írni, mert otthon, távozásunk előtt még ezt is elszedték tőlünk, pedig szerettem volna már kezdettől fogva leírni mindent, részben azért, hogy minden eseményt mostani száműzetésünkben feljegyezsek, részben pedig és főleg azért, mert ilyenkor úgy érzem, mintha Nektek írnék levelet és jól esik nekem.” (Hintenberg, 1944. október 14.)²⁷

Hagyományosan naplónak az eseményekkel egy időben vagy közel egy időben írt, folyamatosan vezetett feljegyzések füzerét tekintjük. Anélkül, hogy kitérnék a naplóműfaj definíciós problémáira és ennek irodalmára, fontosnak tartom jelezni, hogy a lágernapló a szélsőséges keletkezési körülmények miatt – megközelítésem szerint – egy szélesebb műfajmeghatározást tesz szükségessé. A lágernapló olyan tanúságtétel, amely még tábori körülmények között íródott, jelen esetben a német uralom alatti lágerekben. A háború vége előtt és után írt szövegek közötti alapvető különbség a szövegen kívüli valóságból fakad. A háború vége, a külső körülményekben és a naplóiírók élethelyzetében beállt radikális változások hatottak a szövegek struktúrájára.²⁸ E valóság érzékelése a saját tapasztalatokon túl különféle információs hálózatokon keresztül kapott olyan híreken, híreszteléseken és pletykákon alapult, amelyek forrását és megbízhatóságát a foglyoknak nem volt módjuk ellenőrizni. Emellett – ahogyan Jehuda Bauer hangsúlyozza – különbséget kell tennünk az információ és annak befogadásával megszületett tudás között, amely folyamat időben, térben és egyénenként változó volt.²⁹ Összességében a túlélőknek ebben az időszakban még közel sem volt akkora rálátásuk a népiártás mértékére, következményeire, mint hónapok múlva, amikor hazatérve az ismerősöktől és a sajtóból, majd évekkel később a könyvekből és a filmekből szembesültek a történetekkel. Ennek következményeként a naplóiírók javarészt magukra voltak hagyva az értelmezés és jelentéstársítás folyamatában.

27 S. Hermin naplója. Yad Vashem Archive (= YVA) 5083890. 1.

28 Jacek Leociak: *Text in the Face of Destruction. Accounts from the Warsaw Ghetto Reconsidered*. Warsaw, 2004. 19.

29 Jehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New Haven – London, 1994. 72.

A lágernapló – akárcsak a napló – egy vegyes, töredékes műfaj, amely számos szöveg-típust magában foglalhat: a lapokat soha fel nem adott, képzeletbeli levelek, visszaemlékezések, versek, dalok, közösen szerkesztett lágerújságok cikkei, emlékkönyvi bejegyzések, imádságok töltötték meg.³⁰ Továbbá „hivatalos” bejegyzések is bekerülhettek a naplókba – erre példa a bergen-belseni zsidó táborparancsnokság egyik tagjának bejegyzése Weiczner Jenő naplójában egy büntetés visszavonásáról: „1 adag vaj megvonását felfüggesztem a méltányolandó körülményekre való tekintettel. 1945. január 16.”³¹ Összességében a lágernapló értelmezésében a német koncentrációs, kényszermunkatáborokban még a hazatérés előtt írt, az eseményekkel közel egyidejű, változó műfajú és terjedelmű feljegyzések összessége.³²

Hipotézisem szerint a naplóírás a túlélők egy csoportja részéről a zsidóüldözésre adott válasz és társadalmi gyakorlat volt. E naplókat nem professzionális írók, hanem „hétköznapi emberek” írták, akik között voltak ugyan – többnyire széles körű ismertségre szert nem tevő – értelmiségiek, de paraszti, munkás, kispolgári származásúak is. Földrajzilag a budapesti, a vidéki, a kárpátaljai és erdélyi zsidóság is érintett a kutatásban, vagyis vallási, társadalmi, kulturális háttere tekintetében meglehetősen heterogén csoportról van szó. Ahogyan a naplóírók a tábori mindennapokról írtak, azt személyes szűrőjük – vagy ahogy James E. Young nevezi: interpretációs ágenciájuk és technikáik – formálták.³³ Az itt vizsgált, három deportálási útvonalat megjárt csoportba bekerült szerzők jelentésadási gyakorlatán keresztül a szubjektív tábori világok, azaz a tábori élet személyes ábrázolásai válnak hozzáférhetővé.

Jochen Hellbeck ugyan nem a holokauszt-, hanem a sztálini Szovjetunióban írt naplókat elemezte, de e kutatásra is alkalmazható a kérdésselvetése: hogyan formálódott a kommunista naplóíró énjének reprezentációja akkor, amikor az élet minden színterén megjelenő ideológiában és propagandában látszólag nem az én, hanem a kollektív mi történetei íródtak? A kérdés a lágerekre vonatkoztatva úgy hangzik: hogyan formálódott a deportált naplóíró én-reprezentációja akkor, amikor a naplóíró ennek az ének, az individuumnak és személyiségnek az eltörlésére berendezett lágerekben ragadott tollat? Ennek megválaszolásához – Hellbecket követve – a naplókhoz mint egyszerre a szubjektumról és a történelemről szóló szövegekhez is közelíthetünk.³⁴

A holokauszt történetírásában a naplókra is jellemző jelentésadás tanulmányozása áll a kultúratörténeti munkák középpontjában. E szerzők között említhető meg Dan Stone, Amos Goldberg és Alon Confino, akik arra törekszenek, hogy a történelmi ágensek csele-

30 Erről lásd Garbarini: *Numbered Days*, 16–19.

31 Weiczner Jenő: „Ez most a sorsod kiüldözött zsidó.” *Napló, 1944–1945*. Bp. [2014.] 171.

32 A naplók jobb megértését és a történeti kontextusban való elhelyezését segítik a memoárok, interjúk, az elkövetői dokumentumok, a szövetséges csapatok katonai parancsnokságainak iratai, a háború utáni perek dokumentációi, valamint az írott forrásokon túl a vizuális, tárgyi emlékek is.

33 James E. Young: *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington, 1998. 3.

34 Jochen Hellbeck: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, 2006. xi.

kedetei mellett jelentésadó szerepüket is megismerjük.³⁵ Goldberg a kultúratörténeti elemzés szempontjainak meghatározásához Oscar Rosenfeld *lódzi* naplójának egyik bejegyzését idézi. Kiindulópontja az az alapvető átalakulás, amelyen a zsidóság társadalmi és egyéni szinten is átesett a holokauszt alatt. Goldberg azt állítja, hogy ez az átalakulás a kultúra mély struktúráira (*deep categories*) hatott, és leginkább a nyelvhasználatban ragadható meg. Ezt támasztja alá például az olyan alapvető emberi szükségletek, mint az evés szótárának drasztikus kiszélesedése, és ezzel szemben az intellektuális igények szűk keretbe szorulása. Goldberg – Rosenfelddel egyetértve – emellett érvel, hogy az emberi körülményeket, minden tényszerű bizonyítás vagy leírás helyett, a nyelvi jelenségek és a jelentések kialakítását célzó folyamatok és gyakorlatok képesek a legjobban közvetíteni.³⁶

Az elkövetői perspektívát elemző Alon Confino a náci zsidóellenes politikáját a kulturális dimenziók, a náci értékrendszer, hiedelmek, fantáziák kialakulása felől közelíti meg. A holokausztra szerinte a magyarázat nem abban rejlik, hogy mi történt, hanem abban, hogy mit gondoltak a náciarról, ami éppen történik: nevezetesen egy apokaliptikus, ezeréves harc a zsidók ellen. Ez pedig kultúratörténeti problémaként is értelmezhető, mert a kérdés az, hogy a náciak hogyan teremtették meg a kulturális reprezentációk és társadalmi gyakorlatok olyan világát, amelyben a diszkrimináció, a deportálás és a megsemmisítés lehetővé, elfogadhatóvá és akár még racionálissá is válhatott.³⁷ A náci fantáziák ellenpontjaként zsidó nők és férfiak az elvileg zsidóktól megtisztított Németország közepén verseket, naplókat írtak és azokat megőrizték, azaz kultúrájukat ápolták. Emellett házasságról, családról, gyerekekről álmodoztak – ezzel kijelölték a helyüket a múltban, a jelenben és a jövőben is. Confino könyvének címe és központi metaforája arra mutat rá, hogyan képzeltek el a náciak a zsidók nélküli világot. Hipotézisem szerint a naplók – erre mintegy válaszként – egy náci nélküli világról szólnak, értve ez alatt a naplóírók háború előtti múltját és az azutáni (vágyott) jövőjét. P. Anna naplójának pár sora rávilágít a naplóíró fejében kavargó képzetek, vágyak és félelmek működésére: „Magam is örömmel hallgattam, amikor a csáktornyai E. Erzsébet hosszú életet, szép karriert és harmonikus házasságot jósolt a mocskos tenyeremből. Pedig hát, akkor, ott nehéz volt mindezt elképzelni. Akkor már eleget hallottuk a híres auschwitz-i találós kérdést: kapun megy be, képményen száll ki. Mi ez? A Häftling.” (Sömmerda, 1945. tavasz.)³⁸ Míg P. Anna a zsidók nélküli világ megvalósulásától félt, látgértársa a náci nélküli világot olvasta ki tenyeréből. Nem véletlenül a jósnő volt a legkeresettebb „foglalkozás” a táborban, maga Anna – grafológiai alapismereteit kamatoztatva – szintén hasonló tábori „szolgáltatást” nyújtott Auschwitzban.

A szubjektív tábori világok működésének érthetőbbé tételéhez nemcsak az vizsgálható, mi történt a naplóírókkal és a naplókkal (hogyan keletkeztek, maradtak fenn), ha-

35 A *Dapim. Studies on the Holocaust* 2009. évi 1. száma azt járja körül, mennyiben járulhat hozzá a kultúratörténet-írás a holokauszt megértéséhez.

36 Amos Goldberg: The Victim's Voice and Melodramatic Aesthetics. *History History and Theory* 48 (2009) 235–237.

37 Alon Confino: *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. New Haven – London, 2014.

38 P. Anna naplója. HE 2011. 386.2. 172.

nem az is, hogy a naplóiírók mit gondoltak arról, ami velük történik. Ez a kulturális gyakorlat, mindennek elbeszélése pedig nem a semmiből jött létre – a háború előtti kulturális minták és értékrendszerek, közösségi, családi és egyéni emlékek hagyományára épült. A napló – még ha e tragikus élethelyzetben is született – nem volt független a háború előtt létező és a háború alatt változó szerepektől, értékektől és elvárásoktól. A holokauszt személyes történetei csak hosszú időtávban rajzolódnak ki a maguk bonyolultságában és összetettségében. Ennek megértéséhez és a naplószövegek kontextualizálásához mindenekelőtt a magyarországi holokausztkutatásokban kevésbé érintett vagy ismert deportálási útvonalak és táborok megismerésére van szükség.

Lágernaplók és deportálási útvonalak

Az úgynevezett „Kasztner-vonat” a Kasztner Rezső vezette cionista Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság és az SS magyarországi vezetői, leginkább Heinrich Himmler megbízottja, Kurt Becher közti megállapodás értelmében – és jelentős pénzüsszegért cserébe – 1944. június 30-án hagyta el Budapestet. A vonat a bergen-belseni láger elkülönített részébe, az *Ungarnlager*be vitte mintegy 1700 utasát. A „Kasztner-zsidók” első csoportja 1944 augusztusában, a többiek pedig decemberben jutottak át a semleges Svájcba. A bergen-belseni táborról szóló, javarészt angol nyelvű munkák a szövetséges csapatok perspektívájából és a második világháború brit narratívájának részeként foglalkoznak a tábor történetével,³⁹ ezért az 1944 végéig elszállított Kasztner-csoport nem került e kutatások látóterébe. A cionista akció mögötti tárgyalásokat ugyan széleskörűen elemzi a szakirodalom, a „Kasztner-zsidók” tábori élete ezzel szemben alig ismert.⁴⁰ Az *Ungarnlager*ben uralkodó jobb körülményeket a naplók magas száma is jelzi. Az eddig ismert 18 napló nagy hányadát a Kasztner-vonat utasai írták. Ehhez képest – eddigi tudásunk szerint – mindösszesen három napló keletkezett Bergen-Belsen fogolytáborában, ahol a különleges táborsektorral ellentétben mindenféle privilégium nélkül éltek a deportáltak, és ahol 1945 tavaszán már embertelen körülmények uralkodtak.

Az SS „túszként” vagy más néven „cserezsidóként” tekintett az *Ungarnlager* lakóira, ami számos előnnyel járt. A csoport tagjai olyan privilegizált helyzetben voltak, amit a holland cseretáborosok is irigykedve figyeltek: a családok a gyerekeikkel együtt maradhattak, a táborlakókat nem bántalmazták, nem kellett kényszermunkát végezniük, csomagjaikat megtarthatták, több és jobb ellátásban részesültek. Mindemellert egyfajta korlátozott tábori autonómia is kialakult a magyar zsidó táborvezetők közreműködésével, akik maguk között osztották szét a pozíciókat (és a javakat), ez pedig rengeteg konfliktust szült. A közösséget számos belső törésvonal is szabdalta, amit részben a háború előtti

39 Ben Shephard: *After Daybreak. The Liberation of Bergen-Belsen*. London, 2005.; Mark Celinscak: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto–Buffalo–London, 2015.

40 Kivétel Thomas Rahe: Die „Kasztner-Gruppe” im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen. In: *Bergen-Belsen – Neue Forschungen*. Hrsg. Habbo Knoch – Thomas Rahe. Göttingen, 2014. 51–91.; Stephanie Billib: Infolge eines glücklichen Zufalls. In: *Bergen-Belsen – Neue Forschungen*, 92–108.

társadalmi, vallási és ideológiai különbségek rajzoltak meg. A naplók erről a bonyolult helyzetről különböző világlátású elbeszélők szűrőjén keresztül számolnak be.

„Nagy vita este a javak igénybevételével kapcsolatban is. Kártérítéssel vagy a nélkül? A társadalmi helyzet abszurd, semmiféle kinti elvet alkalmazni nem lehet. [...] Ha kártérítés nélkül, akkor nem lehet a nélkülözőknek semmit sem szerezni; ha kártérítéssel, akkor a tisztességes emberek járnak rosszul, akik már korábban is mindent odaadtak a közösségnek és társaiknak; akik hittek az ereci⁴¹ útban és nem hoztak magukkal készleteket.” (Bergen-Belsen, 1944. október 14–15.)⁴²

A cionista Kolb Jenő a kényszerszertársadalomban élők dilemmáira világít rá, amelyek egy része a javak elosztása és a tulajdonviszonyok újraértelmezése körül bontakozott ki a tábor vezetői között.

A naplók második nagyobb csoportja azoknak az üldözötteknek a történetét beszéli el, akik az 1944. tavaszi, kora nyári tömeges deportálások idején arra a néhány vonatra kerültek fel, amelyek elkerülték Auschwitz–Birkenaut. Június végén mintegy 10–15 ezer fő Szolnokról, Szegedről, Debrecenből, Békéscsabáról és Bajáról az ausztriai Strasshof térségébe érkezett. Ennek hátterében az ausztriai munkaerőhiány csillapítása, Adolf Eichmann „áruért vért” akciója, valamint a szövetségesekkel való tárgyalások állhattak. Az érintett zsidókat a strasshofi elosztótáborból a környékbeli falvakban és városokban szórták szét. Legtöbbjüket mezőgazdasági munkára fogták, egy részük a romeltakarításban és légvédelmi létesítmények építésében vett részt. Szelekción nem estek át, a családok többnyire együtt maradhattak. Az elégtelen ellátás, a rossz munkaviszonyok, betegségek, valamint néhány SS kegyetlensége áldozatokat követelt, ezzel együtt is a Strasshofba került magyar zsidóknak mintegy háromnegyede túlélte a háborút.⁴³ Mint a következő naplóbejegyzés is bizonyítja, egyes munkavezetők emberségesen bántak a kényszerszertársadalmi, és igyekeztek könnyíteni is a mindennapjaikon:

„Mérnök úr mindig jó és emberséges volt hozzánk és igyekezett a lehetőség szerint elviselhetőbbé tenni sorsunkat. Mindig hálával és köszönettel tartozunk neki. Általában az osztrákok részéről sok jóindulatot tapasztaltunk, csak tartózkodók és félnek, de jó emberek. A második csoda az volt tegnap, hogy mérnök úr megengedte, hogy fogorvoshoz menjek.” (Hintenberg, 1945. március 15.)⁴⁴

41 Erec Jiszróél, Palesztina héber neve. Szó szerint: Izráel országa.

42 Kolb: *Hit az emberben*, 145.

43 Eleonore Lappin-Eppel: *A Missing Voice. Women Survivors of the Strasshof Transports from Hungary to Austria*. In: *Women and the Holocaust Book Subtitle. New perspectives and Challenges*. Ed. Andrea Pető – Louise Hecht – Karolina Krasuska. Bp.–Warsaw, 2015. 79–98. A strasshofi deportálás történeti hátteréről lásd továbbá Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Wien–Berlin–Münster, 2010.

44 S. Hermin naplója. YVA 5083890. 61.

A naplórás e két csoportot illetően a magyarországi deportálások két különleges útvonalához kapcsolódik, rámutatva arra a logikusnak tűnő összefüggésre, mely szerint a viszonylag jobb körülmények kedveztek a naplórásnak. A naplórók harmadik csoportja azonban nem került el Auschwitz-Birkenaut, ahol 440 ezer magyar zsidó közül körülbelül minden negyediket találtak munkaképesnek. Ez a 100-110 ezer fő a német hadiipar utolsó nagy (kényszer-)munkaerőforrása lett. Az Auschwitzban regisztrált magyar zsidók összetételét egy sajátos jelenség befolyásolta. A magyar katonaság irányítása alatt álló munkaszolgálatos táborokba vezényelt férfiak helyett ugyanis a munkaképes korúak között nagy számban nők kerültek a deportáló vonatokra. Korábban csak viszonylag kevés zsidó nőt alkalmaztak a német hadiiparban, ez azonban megváltoztatta a nácik terveit. 1944 végére több mint száz altáborban kizárólag vagy jelentős részben női foglyokat tartottak. E folyamat részeként 1944 júliusában – hat héttel az auschwitzi érkezésük után – mintegy 2000, többnyire kárpátaljai, kisebb részben nagykanizsai nőt választottak ki munkára, köztük a naplórókat. A magyar nők érkezésével jött létre Gelsenkirchen-Horstban Buchenwald altáborra, amit a szövetségesek 1944. szeptember 11-i bombázása után számoltak fel. A támadás túlélőinek egy részét – összesen 1293 nőt – a thüringiai Sömmerdába szállították, hogy a Rheinmetall-Borsig gyárában lőszeret gyártsanak. A női kényszermunkásokat a gyár leállítását követően, 1945. április 4-én gyalogmenetben elindították Altenburg tábor irányába. A következő hetekben a menetelőket a szövetséges csapatok szabadították fel.

A sömmerdai kényszermunkatábor története a több ezer kisebb-nagyobb német hadiüzem és gyár mellett létrehozott munkatábor egyikeként szinte teljesen ismeretlen.⁴⁵ A náci Németország kényszermunkaprogramját ugyanakkor bőséges szakirodalom tárgyalja. E kutatások nagyobb részben a munkatáborok megszervezésével, a gazdasági és ideológiai szempontok érvényesítésével, a különböző elkövetői csoportokkal foglalkoznak, de kisebb részben társadalomtörténeti szempontból is elemzik a táborok belső életét, illetve kitérnek a munkatáborok és a civil szomszédság viszonyára.⁴⁶ A kényszermunkatáborokat alulnézeti perspektívából is vizsgáló munkák ugyan érintik a foglyok életfeltételeit is, de nem térnek ki külön a gender szempontú elemzésre, valamint a szubjektív elbeszélsmódra.

Több Sömmerdához hasonló kényszermunkatábor jött létre (például Mühldorf, Markleeberg, Duderstadt, Salzwedel mellett), ahol többségében vagy kizárólag magyar zsidó nőket dolgoztattak. Ezeknek a kényszermunkásoknak a hadiüzemi munka – a föld alatti

45 E kis altáborokról sokszor csak a túlélők beszámolóiból tudunk, illetve a táborenciklopédiákból, melyek szerzői ugyanis széleskörűen igyekeztek összegyűjteni a fellelhető forrásokat a memoároktól a háború utáni peranyagokig. Így például Sömmerda szakirodalmi említésére eddig csak a washingtoni Holokauszt Múzeum enciklopédiájában találtam példát: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*. I. Ed. Geoffrey P. Megargee. Bloomington-Washington, 2009. 419-420.

46 Bella Guttmann: *A Narrow Bridge to Life. Jewish Slave Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940-1945*. New York - Oxford, 2008.; Browning: *Remembering Survival*; Felicja Karay: *Death Comes in Yellow. Skarżysko-Kamienna Slave Labor Camp*. Florence, 2005.

hadi létesítményekhez képest – általában jobb túlélési esélyt biztosított.⁴⁷ A visszaemlékezések szerint kialakulhattak olyan körülmények, amelyek között a naplóírás lehetővé vált volna, ekkora mennyiségben azonban más táborokból nem maradtak fenn naplók. Sőt, olyan nem magyar forráscsoportot sem ismerek, ahol egy egymást ismerő közösség tagjai a lágerben naplót vezettek volna.⁴⁸ Mindebből is jól látszik, hogy a három különböző útvonalat bejárt naplóiírók helyzete sokban különbözött egymástól, de elbeszéléseik társadalom- és kultúratörténeti vizsgálatához találunk közös szempontokat.

A holokauszt helyi történetei

A magyarországi deportálások az európai háború és a holokauszt utolsó szakaszában indultak meg. E „megkésetttség” következtében a transzportokra kerülők egy már teljesen kiépült megsemmisítési intézményrendszerbe érkeztek. Ugyanakkor 1944 tavaszától, majd még inkább ősztől a deportáltak a lágereket a káoszba és instabilitásba forduló, felbomlás előtti állapotukban érték el. Daniel Blatman szerint a megindult evakuálások és halálménetek idején – azaz 1944 nyarától 1945 májusáig – a náci népirtásnak majdnem minden, de bizonyára a legtöbb korábbi jellemzője átalakult: azaz a politikai és társadalmi infrastruktúra, az elkövetők identitása, a felügyelő apparátus és a bürokratikus adminisztráció, a megsemmisítő technikák, ezek lehetséges helyszínei, valamint az áldozatok ideológia vezérelte kategorizálása.⁴⁹ A deportálás és a kényszermunka a magyar zsidó elhurcoltak számára ekkor, a háború „pánik és terror vezérelte utolsó szakaszában” vette kezdetét.⁵⁰

Ahogy már említettem, a szelekciót túlélő férfiak és nők a náci hadiipar utolsó erőforrásává váltak. Hitler visszavonta azt a rendeletét, amely szerint egyetlen zsidót sem szabad német földre engedni. Így a koncentrációs táborok lakói korábban sosem tapasztalt mértékben kerültek a német hadiüzemek és létesítmények munkaerőhiányának csillapítása érdekében létrehozott munkatáborokba. 1944-ben a náciizmus zsidók megsemmisítésére irányuló ideológiájának gyakorlati végrehajtását megváltoztatta a hadigazdasági racionalitás. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a zsidók megsemmisítéséről lemondtak volna, csak éppen a végsőkig kizsákmányolható munkaerőként is tekintettek már rájuk.⁵¹

47 Wachsmann: *KL*, 476–479. Erre példa annak a Mittelbau-Dora föld alatti hadiüzemében dolgozó férfinak a naplója, akinek kiemelt funkciója, irodai munkája tette átmenetileg lehetővé, hogy papírhoz és íróeszközhöz jutva referáljon a lágerben töltött időszakról. V./W. Mordekhai naplója. YVA 3543707.

48 Browning a starachowicei gyári kényszermunkatáboroknak közel 300 tanúságtételét használta fel, ugyanakkor a kortárs forrásoknak szinte teljes hiányáról számolt be. Gutterman a gross-roseni táborok minden napjainak és kulturális életének bemutatásához szintén használ fel személyes beszámolókat, de nem tesz különbséget a korabeli és a később keletkezett szövegek között, amelyek szerzőit nem nevezi meg, és sokszor csak a foglyok egyikeként hivatkozik rájuk. Karay könyvének bevezetője szerint leginkább az elkövetői forrásokra és a peranyagokra támaszkodott, szerinte a foglyok tanúságtételei szintén fontos információk forrásai, „sok pontatlanságuk ellenére”. Karay: *Death Comes in Yellow*, XVIII.

49 Daniel Blatman: *The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide*. Cambridge, 2011. 11.

50 Donald Bloxham: *Jewish Slave Labour And Its Relationship To The „Final Solution”*. In: *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*. I–III. Ed. John K. Roth et al. London, 2001. I. 176.

51 David Cesarani: *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–1949*. London, 2006. 8. fejezet, passim.

Ezek a központi döntések ugyanakkor nem feltétlenül a felső vezetés elképzelései szerint kerültek át a gyakorlatba. A náci Németországot, ahogyan a diktatúrákat általában, nem egy monolitikus apparátus irányította, amely megvalósította volna a totális elnyomás rendszerét. A mindennapi végrehajtásban számos, a hatalom különböző szintjén álló szereplő egymástól akár eltérő érdekeknek megfelelően cselekedett. Friedländer szerint az antiszemitizmus a nácizmus mobilizációs mítosza volt, amely mellett egyéb ösztönzők is működésbe léphettek makro-, mezo- és mikroszinten is.⁵² A Kasztner-vonat története ennek vizsgálatára kiváló példa. Bergen-Belsenben e csoport kivételezett bánásmódját az egyéni haszonszerzés és Heinrich Himmler háború utáni felelősségre vonástól való félelme motiválta. A táborlakók naplói ennek gyakorlati megvalósítását mutatják be.

Az Auschwitz helyett Strasshofba küldött vidéki transzportok mögött ugyancsak az azonnali megsemmisítést felülíró döntés állt, szoros összefüggésben azokkal a lokális igényekkel, amelyek a Harmadik Birodalom munkaerőhiányának enyhítésére irányultak. Ebben a keretrendszerben a helyi gazdasági vezetők – ahogyan a fentebb idézett, osztrák mérnökről szóló naplórészlet is rámutatott –, maguk is növelhették vagy éppen csökkenthették a kényszermunkások túlélési esélyeit. Az elmúlt évtizedek historiográfiájában a parancsokat csak passzívan végrehajtó középszintű vezetők és alsó szintű tisztviselők sztereotíp ábrázolását felváltotta a helyi gyakorlatok és autonómiák vizsgálata. E kutatások arra keresik a választ, hogyan viszonyult a centrum döntéshozatala a perifériák végrehajtási gyakorlataihoz. Donald Bloxham rámutat – „a munka általi megsemmisítés” nem volt egyforma térben, időben és a döntéshozói érdekektől függően. Lokális, végrehajtói szinten (az altáborokban vagy az SS táborrendszerén kívül eső munkahelyszíneken) a felesleges kegyetlenségtől, a munkaerő megtartása szempontjából „felesleges” jóindulatig számos egyéni elképzelés és viszonyulás jelenhetett meg. Bár sok gazdasági vezető vált a náci eszme követőjévé, érdekeltek voltak vállalkozásaik sikerében is, ami eltérő hozzáállást és magatartást eredményezett.⁵³

Továbbá a munkatáborokban – így Sömmerdában is – a tiltások ellenére a munkavezetők, a civil lakosság, más nemzetek zsidó és nem zsidó kényszermunkásai is a mindennapi interakciók részeseivé váltak. Anna Fest, egykori női SS-őr egy 1992-es interjújában azt mondta, hogy a felügyelőknek azért volt nehéz a dolguk Sömmerdában, mert a foglyokat mindennap át kellett kísérniük a városon. A civil lakosság – a nő elbeszélése szerint – a német őroket szidta, amiért a táborlakók láthatóan éheztek, és nem engedték, hogy kenyeret adjanak nekik.⁵⁴ A munkatáborokban a náci propaganda a mindennapok tapasztalataival találkozott. Itt volt lehetőség valamelyest megismerni a foglyokat, akik jól, megbízhatóan dolgoztak a gyárban, beszéltek németül, olykor még énekeltek, zongoráztak is a táborban megrendezett karácsonyi ünnepségen, és kiderült róluk, hogy – a propaganda állításaival ellentétben – nem voltak prostituáltak és bűnözők.⁵⁵ K. Ilona naplójában kinézetük megjavulásához köti a sömmerdaiak viszonyulásának megváltozását:

52 Friedländer: *The Years of Extermination*, XV.

53 Bloxham: *Jewish Slave Labor*, 176.

54 *Frauen. German Women Recall the Third Reich*. Ed. Alison Owings. New Brunswick, 1993. 327.

55 P. Anna naplója. HE 2011. 386.2. 132.

„A lakosság és munkásság már megszokott, megismert, sőt megszeretett minket. Van már rendes frizuránk, ruhánk, kabátunk, szóval emberi formánk van ismét és sok flört. Kapunk néha újságot, elmondják a rádió híreket és általában biztatnak minket, hogy lesz ez még jobb is. Nekem is van egy hírhozóm, egy fiatal katona, kontroll a gyárban, műgégeje van és hörögve beszél.” (Sömmerda. [D. n.]⁵⁶)

Az ilyen és ehhez hasonló bejegyzésekből kiderül, milyen fantáziákat és képzeteket társítottak a deportáltak a helyi társadalom gondolkodásához.

A tábori világok vizsgálata a deportáltak mindennapjai mellett a náci rezsim lokális gyakorlataira is rámutat. Ha egy táborban naplót írhattak a foglyok, az nemcsak az ő ágenciájuk bizonyítéka volt, de a rendszer szabálytalan működéséről, a hiányos ellenőrzésről vagy éppen a végrehajtók engedékenységről is tanúskodott. E sok tényezőtől függő, a rend és a káosz jegyeit egyszerre felmutató körülmények között teltek a naplórók hosszú hónapjai, akiknek több mint kétharmada nő volt, és egy részüknek nemcsak magáról, hanem családtagjairól is gondoskodnia kellett.

A nők és a családok

A női elbeszéléseket meghatározta a háború előtti szerepelvárások és a megfelelő viselkedési mintákról és gyakorlatokról szóló előírások. A tanúságtevő nők, ahogyan Zoë Waxman kutatásában rámutat, próbálták fenntartani a régi önképüket, ugyanakkor leírták, hogyan váltak ketté és feszültek egymásnak az elvárások és annak tudatosítása, hogy ezeknek egyre kevésbé képesek megfelelni. Ezek a beszámolók közvetítik azt is, hogy az erőfeszítések sikerei vagy kudarcai – a korábbi hit- és értékrendszerek mellett – hogyan épültek be az üldözött nők identitásába.⁵⁷ A Dalia Ofer és Lenore J. Weitzman által bevezetett szekvenciális keret (*sequential framework*) a nők viselkedésében válaszreakciók sorozataként mutatja be, hogyan változtak meg a hagyományos szerepek és identitások a háború és az üldöztetés hatására.⁵⁸ I. Sárit nőiességének megőrzésében – vagy legalább a látszatának fenntartásában – a sömmerdai gyárban egy Alex nevű belga kényszermunkás titkos udvarlása segítette:

„Ott állt, figyel, szembe nézünk, elsüllyed körülöttem a terem, csak ketten vagyunk. [...] Én nagy nőnek érzem magam, vállamra dobott lemebdzsekem egy szörme belépő illúzióját kelti, egyenes, karcsú, nyúlánk vagyok, nyakam jó ívű. [...] Mikor kabátomat vállamra dobtam, Irén s én is azt gondoltuk, hogy Alex hermelinkreppet képvisel helyette.” (Sömmerda, 1944. október).⁵⁹

56 B. Ilona naplója. United States Holocaust Memorial Museum (= USHMM) 2010.255.1. 70–71.

57 Zoë Waxman: *Women in the Holocaust. A Feminist History*. Oxford, 2017. 1–19.

58 Lenore J. Weitzman – Dalia Ofer: The Sequential Development of Jewish Women's Coping Strategies (in the Ghettos) During the Holocaust. A New Theoretical Framework. In: *Women and the Holocaust*, 27–63.

59 I. Sára naplója. USHMM 2009.18.1.

A gyárban a nők, amint a leborotvált hajuk visszanoított, frizurát csináltak maguknak, ruháikat spárgával megkötötték, és minden módon igyekeztek visszaépíteni valamit abból a nőiességből, amit Auschwitzban elvettek tőlük.

A náciizmus látszólag nem kifejezetten a nőkre tekintett ellenségként, noha a nők gyakran szenvedtek el atrocitásokat, értve ez alatt a termékenységük abúzusait és a szexuális erőszak nagy részét. A túlélőkkel 1966–1971 között felvett kihallgatási jegyzőkönyvek szerint Sömmerdában gyilkosság nem történt, de néhányan megemlítik, hogy az állapotos nőket Buchenwaldba/Auschwitzba küldték, ahol nagy valószínűséggel megölték őket, és így tettek a táborban megszületett, édesanyjuktól elvett csecsemőkkel is. Az egyik tanú beszámol egy máramarosszigeti nőről, aki Sömmerdában szülte meg a gyermekét:

„Mikor már a gyermek 8-10 napos lehetett, az egyik SS katonanő figyelmeztette az anyát, hogy gyerekével együtt visszaküldik Auschwitzba. Azt a tanácsot adta, hogy adja át a gyermeket és ő meg fogja ölni, azáltal megszabadul az auschwitzi visszaküldéstől. Az anya elbeszéléséből tudom, hogy az SS katonanő rögtön az átvétel után a gyermeket megfojtotta.”⁶⁰

Munkaképtelen gyerekeknek és idős embereknek túlélni a deportálást csak az olyan kivételes helyeken volt esélyük, mint a bergen-belseni *Ungarnlager* vagy a strasshofi elosztótáborból munkaerőt igénylő munkatáborok. Emiatt a naplóiírók e csoportjainak élethelyzetében, egyúttal a magyar deportálás ezen személyes ábrázolásaiban a családok jelenléte meghatározó volt.

Az elmúlt évtizedben a holokausztkutatás egyik irányzata a családot jelöli meg az elemzés kulcsfontosságú kategóriájaként, amellel érvelve, hogy a család perspektívája új betekintést nyújt olyan területekre, mint a társadalmi hálózat, az érzelmek története és a holokauszt mikrotörténete.⁶¹ A társadalmi nemi szerepek bizonyos sebezhetőségek és erőforrások mellett azokat a társadalmi struktúrákat is meghatározták, amelyekben nők és férfiak éltek és cselekedtek. A deportált családokban a nőknek az anyai, gondoskodói szerepet egy szélsőségesen megváltozott környezetben kellett betölteniük, amihez különböző megküzdési stratégiákat alakítottak ki. Az olyan családi táborokban, mint amilyen Theresienstadtban, egy ideig Auschwitzban és Bergen-Belsenben is működött, a kiskorúak kényszerszociális belüli helyzete is vizsgálható. A gyermekek fantáziái és játékai a táborban sokszor nem szakadtak el a mindennapoktól, hanem visszatükrözték a felnőttek világát, és a túlélési technikákat is közvetítették.⁶² „Anka és a gyerekek azt játsszák, hogy »bemennek az Arénába,⁶³ aztán a vagonba, Bergen-Belsen, stb.« A játék szerint férjeik még munkaszolgálatosok, nem tudtak eljönni, gyerekekkel egyedül jöttek, de az Arénában egyszerre csak felbukkan apuka. Dermesztően megjátszott aktuális rém-

60 S. Cili tanúvallomása. Bnei Brak [Izrael], 1968. YVA 3745570.

61 Natalai Aleksziun: A Familial Turn in Holocaust Scholarship? In: *If This Is a Woman. Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Ed. Denisa Nešfáková et al. Boston, 2021. 20–42.

62 George Eisen: *Árnyak játékai. Gyerekek a holocaustban*. [Ford. Bojtár B. Endre.] Bp., 1990. 24.

63 Kolb az Aréna (ma Dózsa György) úti zsinagógára utal, ahol a Kasztner-listára felkerült családok egy részét gyűjtötték össze a vonat indulása előtt.

játék.” (Bergen-Belsen, 1944. szeptember 7–12.)⁶⁴ E sorokban Kolb Jenő arról számol be, hogyan épültek be a deportálási élmények a gyerekek játékaiba, akiket a tábori élet érzelmi és lelki kitettségeitől aligha lehetett maradéktalanul megóvni. Ebben az is szerepet játszott, hogy a szülők a szélsőséges körülmények között minden erejükkel gyermekeik és saját egészségük, testi erejük és épségük megőrzésére alakították ki stratégiáikat.

A tábori élet testközpontú elbeszélése

A deportálás egy testközpontú élethelyzetet eredményezett, amelyben a táborokba került férfiak és nők testi adottságai meghatározták, mi történt velük a szelekciónál, a munkára válogatásnál és a munkatáborokban. A testhez kötődő elbeszéléseket vizsgáló *body studies* a kétféle, a test csupán biológiai, illetve kizárólagosan reprezentációs szempontú megközelítésének szétválasztása helyett a fizikai folyamatok (evés, munka, szenvedés, halál), az ezzel kapcsolatosan megfogalmazott érzelmek, gondolatok és tapasztalatok együttes vizsgálatát tűzi ki céljává. Más szóval, e kutatók a metaforikus, szimbolikus, diszkurzív jelentések mellett az „igazi, élő testnek” is szerepet szánnak. E vizsgálati módszert igyekszem én is érvényesíteni ebben a kutatásban.⁶⁵

A koncentrációs táborok élménye a test elleni támadásként írható le. A foglyok cselekedetei a rendkívüli körülmények között a testi szükségletek kielégítésére összpontosultak.⁶⁶ A test és a koncentrációs tábor közötti kapcsolatot azonban nem lehet pusztán az éhezésre vagy az SS által elkövetett erőszakos atrocitásokra redukálni, inkább a táborlakók sokféle testi tapasztalatairól szóló elbeszélések értelmezésére kell törekednünk. Ezek az elbeszélések mindig kultúraspecifikusak. Így például a haszid, ortodox zsidó közösségekben a testiség a mindennapok kerüendő aspektusa volt, ugyanakkor a cionizmus is jelen volt a táborokban, amely sokkal természetesebben és szabadabban viszonyult a testi folyamatokhoz.⁶⁷ A vallás és világnézet mellett a generációs különbségek és a tradicionális nemi szerepek, leginkább a két világháború közötti női ideálkép ugyancsak formálta a testképzeteket.

Bergen-Belsenben a Kasztner-csoport számára a túsztátusz a test megóvásában fejeződött ki. A cserezsidók táborát létrehozó Heinrich Himmler az SS-nek utasításba adta, hogy e foglyokat életben és egészségben kell tartani.⁶⁸ A test az embertelen tábori viszonyokat és a kegyetlen bánásmódot dokumentálva bizonyítékul szolgált a náci bűnökre. A németek nem szerették volna, hogy e körülmények lenyomata a semleges országokba

64 Kolb: *Hit az emberben*, 116.

65 Ennek összefoglalását lásd Roger Cooter: *The Turn of the Body. History and the Politics of the Corporeal. Arbor* 186 (2010) 393–405.

66 Gene A. Plunka: *The Holocaust as Literature of the Body. Charlotte Delbo's Qui rapportera ces paroles? and Michel Vinaver's Par-dessus bord. Shofar* 28 (2009) Nr. 1. 32–54.

67 Erről lásd David Biale: *Zionism as an Erotic Revolution. In: People of the Body. Jews and Judaism from an Embodied Perspective.* Ed. Howard Eilberg-Schwartz. New York, 1992. 283–307.

68 Christine Latték: *Bergen-Belsen. From „Privileged” Camp to Death Camp. In: Belsen in History and Memory.* Ed. Jo Reilly et al. London, 1997. 44.

távozó „Kasztner-zsidók” fizikai állapotán és testén is megjelenjen. Ennek köszönhetően a fegyvelésnél nem alkalmaztak fizikai erőszakot, és nem hagyták a nehéz munka, betegségek és éhezés folytán látványosan leromlani a foglyok állapotát. A testnek kisebb volt a kiszolgáltatottsága, és – a csomagoknak, tisztálkodási szereknek, gyógyszereknek és a több ételnek köszönhetően – szélesebb eszköztár biztosította a test feletti önrendelkezést.

Strasshofban az a hír járta, hogy az időseket, betegeket és a gyerekeket a dolgozóknak kell majd eltartaniuk. A munkacsoportok összeállításakor az alacsony munkabírásúnak gondolt személyeket elhagyták az ismerőseik, de sokszor még a rokonaik, családtagjaik is. Ez egyrészt a régi közösségen belül törésvonalakat húzott, másrészt a deportáltak maguk is munkaképes testekként tekintettek ismerőseikre, rokonaikra, követve a tábori logikát. Az ehhez történő alkalmazkodás, hozzászokás folyamatáról számol be S. Hermin naplójában:

„Sajnáltam őket, nagyon letörtek, leromlottak mindnyájan. Lassanként mindenki elhagyta őket, az egész nagycsalád nők, öregek, betegek és gyerekekből állt. Munkabíró alig volt köztük és mivel általános volt a vélemény, hogy a dolgozóknak kell eltartani a munkaképteleneket – elhúzódtak tőlük és mindenki magukra hagyta őket.”
(Hintenberg, 1944. ősz.)⁶⁹

A test kulcseleme a sömmerdai elbeszéléseknek. Ami a náciknak a munkaképességet (*able-bodied Jew*), az a kényszermunkásoknak a náci hadigépezet testükkel való kiszolgáltatását jelentette (*working for the enemies*). A munka ugyanakkor a túlélés záloga is volt. W. Bözsi versében egy rongyos részeg utcalányként írja le a németeknek kényszermunkát végző önmagát, aki testét adta el a halálos töltényeket gyártó üzemnek:

„... s most már késő minden bánat.
Eladtam magam én is a halálnak.
Mint rongyos részeg utcalány
Testem adtam el neki [...]
Kezem nem kéz, de halál csápjá
És ujjaim az engedelmes
De borzadó kényszerelmes
Undorral karolja át
A halálgolyó kemény nyakát...”⁷⁰

A helyzet morális ellentmondásossága mellett a sömmerdai nők megírták és megverselték, a fizikai munka hogyan alakította át, rombolta a testüket, a nőiességüket, és hogyan küzdöttek ez ellen. Ez pedig különféle elbeszélőmódokat hozott létre, melyek központi eleme a testhez fűződő viszony megfogalmazása.

69 S. Hermin naplója. YVA 5083890. 21.

70 K. Livia naplója. USHMM 1995.88.5. 95–101.

Kitekintés

Az eddig megtalált 50 napló mögött 50 történet húzódik, amely történetek valamikor a 19. századi naplóírói hagyományok kialakulásakor kezdődtek, és addig tartanak, amíg a naplóknak helyük lesz a holokauszt emlékezetében. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy ebből a hosszú és szerteágazó történetből az Auschwitz-központú holokauszthistóriográfiát árnyalja a kiváltságos bergen-belseni deportáltcsoport, a strasshofi elosztótáborba került vidéki zsidóság és az auschwitzi szelekciót túlélő kényszermunkások egyéni történeteivel. Mivel e tanulmány egy folyamatban lévő kutatáshoz kapcsolódik, ezért a következtetések levonása helyett az alkalmazott elemzési keret ismertetését a kutatás további szempontjainak rövid összefoglalásával zárom.

Úgy gondolom, hogy a lágernaplók megértéséhez a naplókra nemcsak mint szöveges, hanem mint tárgyi forrásokra kell tekintenünk, amelyeknek keletkezés- és megőrzéstörténeti kontextusát is szükséges tanulmányozni. Az írás körülményei nemcsak a naplók szövegein, hanem a szerzők által használt anyagokon és technikákon is nyomot hagytak. A sömmerdai kényszermunkások az éjszakai műszak végén ellopott gyári nyomtatványok hátoldalára írtak, a naplók borítását szintén a gyárból lopott kartonpapírból és drótokból készítették el, és a töltények színezésére használt festékekkel dekorálták. A naplókat a hazatérés után is tárolni kellett, foglalkozni kellett velük, ami jelenthette a családon belüli megőrzést és a generációk közti átörökítést, a későbbi közgyűjteménybe adományozást, legrosszabb esetben e tárgyak elvesztését vagy éppen tudatos megsemmisítését. Ahogyan a naplóírók, úgy a naplók története sem ért véget akkor, amikor a – ha nem is minden, de az SS és a háború miatti – közvetlen életveszély elmúlt, és az utolsó sorok, többnyire 1945-ben, papírra kerültek.

A személyes emlékezet materiális vonatkozásait feltáró történeti, antropológiai kutatások szerint a holokauszt elősegítette a tárgyak fetiszizálását; a teljes kifosztás, az új szerzemények megőrzésére, majd az elvett holmik visszaszerzésére tett erőfeszítések központi szerepet adtak a töredezett anyagi és tárgyi világnak.⁷¹ A Sömmerdából gyalogmenetben elindított P. Anna napokig menetelt társaival, hajnaltól késő estig, biztos ellátás és szállás nélkül: „Ekkorra már minden mozdítható holminkat eldobáltuk. Én is eldobtam már kiskabátomat, kanalamat, tányéromat, csak rajtam lévő vászonruha és alatta a két kis füzetkém volt nálam.”⁷² A fiatal nő minden nehézség ellenére őrizte naplóját, amit sikerült magánál tartania a következő napokban is, amikor már majdnem összeesett az éhségtől, a lágertársa vonszolta, miközben egyik oldalról a németek, másíkról az amerikaiak lóttek.⁷³ A fiatal nő haza is hozta naplóját, amit 1988-ban visszaemlékezésével egészített ki. A szöveg azon kevés tanúságtételek egyike, amelyek nyomtatásban is megjelentek, igaz, először csak 2001-ben, a szerző halála utáni évben.⁷⁴

71 Bożena Schallcross: *The Holocaust Object in Polish and Polish-Jewish Culture*. Bloomington, 2011. 4.

72 P. Anna: *A 12539-es számú fogoly. Birkeau–Auschwitz–Sömmerda*. Bp., 2018. 138–139.

73 Uo. 141–142.

74 Uo. 7.

1945 után egészen az 1990-es évekig egyetlen magyarországi múzeum vagy közintézmény sem gyűjtötte célzottan, munkaterv alapján a holokauszt emlékeit.⁷⁵ Többnyire véletlenszerűen, személyes kapcsolatok révén kerültek a múzeumokba dokumentumok és fényképek, vagy egy-egy kiállításra volt célzott gyűjtés. Az 1980-as és 1990-es években két – nem múzeumi – szervezet, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága és a Magyar Auschwitz Alapítvány tett lépéseket a holokauszt örökségének összegyűjtésére és megőrzésére, ez azonban nem ért el széles tömegeket, és nem pótolhatta a célzott, szakszerű múzeumi gyűjtőmunkát sem. Az üldöztetés tárgyait ezért javarészt a családi otthonokban kellett keresni, egészen addig, amíg a túlélők vagy a leszármazottak, sokszor a második, harmadik generáció tagjai úgy nem döntöttek, hogy a világ valamelyik szegletében egy közgyűjteménynek ajándékozzák családi emlékeiket. Ez a folyamat napjainkban is zajlik. A jeruzsálemi Yad Vashemnek 2022 februárjában adományoztak egy sömmerdai naplót, ami a feldolgozás és digitalizálás miatt egyelőre nem áll a kutatók rendelkezésére. Ezzel szemben olyan családok is vannak, ahol ez a pillanat a mai napig nem jött el.⁷⁶

A traumairodalomban az egyik nézet szerint a traumatizált énnak a nehéz múlt anyagi nyomaihoz való hosszas kötődése erősíti a hallgatást, gátolja a családi örökség továbbhagyományozását, materiális átadását. A túlélőkkel készített interjúk azonban árnyalják ezt a megállapítást és a pozitív tárgykötdésekre hoznak példákat. A téma vizsgálói többek között azt állítják, hogy a családoknál megőrzött tárgyi emlékek hozzájárulnak a holokauszt történeteinek transzgenerációs továbbörökítéséhez.⁷⁷ Saját interjúk tapasztalataim is megerősítik, hogy sok holokausztemlék azért van a mai napig magántulajdonban, mert pozitív érzések kapcsolódnak hozzájuk. E tárgyakban ugyanis a veszteségek mellett a túlélés diadala, a megmenekülés győzelme is materializálódott. Emellett a naplók személyes, sokszor intim tartalma tovább növelheti az erős érzelmi ragaszkodást.

A vézskorszak öröksége ugyanakkor terhebbé is válhat a túlélők és leszármazottjaik számára. A tárgyak, iratok elrejtésére vagy legalábbis szem előtt nem tartására abból is következtethetünk, hogy sokan a túlélők halála után találtak rá ezekre az emlékekre. Előfordul, hogy váratlan helyekről bukkannak fel a naplók. A Donáth Pál gádorosi fényképész 1944 januárjában, Bergen-Belsenben írt feljegyzéseit tartalmazó imakönyv 2017-ben egy antik tükör belsejéből került elő.⁷⁸ Amit elrejtettek, talán örökre elrejtve marad, de még ennél is ritkábban tudunk meg bármit is arról, ami elpusztult. Ilyen kivételt jelent

75 Jalsovszky Katalin: A magyarországi holokauszt fotográfiai reprezentációjáról. In: *Fényképtárgy/Material photograph*. Szerk. Fisli Éva. Bp., 2020. 117–126.

76 A holokauszt személyes emlékeinek metatörténetét egy széles körű történeti és múzeumi kutatás lenne képes feltárni. Ugyan az elkövetői oldalt jeleníti meg, mégis jó példája ennek a kölni NS Dokumentációs Központ 2001-ben létrehozott Fundstücke című online kiállítása, amely a múzeumba került náci emlékek történetét, az elkövetők és leszármazottjaik viszonyulását vizsgálta felmenőik terhes örökségéhez. Chloe Paver: *Exhibiting the Nazi Past. Museum Objects Between the Material and the Immaterial*. London, 2018. 190–191.

77 Carol A. Kidron: Breaching the Wall of Traumatic Silence. Holocaust Survivor and Descendant Person-Object Relations and the Material Transmission of the Genocidal Past. *Journal of Material Culture* 17 (2012) 3–21.

78 Szécsényi András – Huhák Heléna: Rejtélyes körülmények között bukkant fel egy deportált fényképész naplója a tükör mögöl. *Telex* 2021. március 18. <https://telex.hu/belfold/2021/03/18/naplo-a-tukorben-egy-deportalt-fenykepész-feljegyzeseinek-eltunese-es-megtalalasa>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 19.)

T. Gabriella naplója, aki lánya elmondása szerint minden bizonnyal halála előtt tudatosan megsemmisítette a lágernaplóját, és annak csak a bergen-belseni brit kórházban átmásolt, „öncenzúrázott” változatát hagyta családjára. Ezt később lánya a bergen-belseni múzeumnak ajándékozta.⁷⁹

A naplókban feltáruló holokausztörténetek a naplóíró deportáltak percepciói, képzeleti és fantáziái szerint születtek meg a tábori térről, az ehhez kapcsolódó érzelmeikről és érzeteikről. A naplók történetei pedig a népi kultúra utáni korszakok, a holokauszt társadalmi, intézményi és családi emlékezetébe illeszkedve szövődtek tovább. A kutatás reményeim szerint a magyarországi holokauszt historiográfiájában egy alig ismert fejezet, a magyar deportálások és a tábori élet feltárásához érdemben járul hozzá.

⁷⁹ R. Katalin személyes közlése. 2021. április 13.

CONTENTS

STUDIES

Richárd Horváth <i>The Royal Books of King Matthias. (On the Amount of Lost Medieval Sources)</i>	335
Miklós Fóti <i>Identification of the Person and Career of Ali, sancakbeyi of Segedin and the Development of his Fiefdom (1567–1595)</i>	353
Gábor Kálmán <i>Border Protection, Finances, Protestantism. The Dispute between the Inner Austrian and Hungarian Estates, 1606–1610</i>	367
Géza Pálffy <i>Liberation or Occupation? Military, Financial and Civil Administration in Recaptured Hungary during the Great Turkish War, 1683–1699</i>	393
Angelika Orgona <i>The Invisible Woman. Marriages of Kata Salgai</i>	417
Kornél Nagy <i>“The Plan Failed”. Candidacy of Michál Minas Theodorowicz as an Armenian Uniate (Catholic) Bishop in Transylvania (1731–1742)</i>	441
Ferenc Tóth <i>“... he has proven his courage, skills and experience countless times...” The Circumstances of the Appointment of a Hungarian Count as Marshal of France</i>	463
Gábor Demeter <i>The Differentiation of the Agrarian Society Based on a Quantitative Analysis of 18th Century Settlement Censuses (1720–1796)</i>	485
Veronika Eszik <i>Reactions to the Intrusion of the Modernising State into the Rural Space. On the Croatian Peasant Movements of 1883 from a Different Perspective</i>	521
Heléna Huhák <i>Camp Diaries. Everyday Life of Hungarian Jewish Deportees in Concentration and Forced Labour Camps (1944–1945)</i>	545
András Fejérdy <i>Intransigent Anti-Communism and/or Pragmatic Diplomacy? The Eastern Politics of Pope Pius XII between World War and Cold War</i>	567
Ákos Bartha <i>A Restless Homo Politicus: the Career of István Szüts (1900–1973)</i>	591

E számunk szerzői

Bartha Ákos, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály ● Eszik Veronika, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály ● Fejérdy András, igazgatóhelyettes, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Egyháztörténeti osztály ● Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Horváth Richárd, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Középkori osztály ● Huhák Heléna, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK TTI, Jelenkortörténeti osztály ● Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Orgona Angelika, történész-főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum ● Pálffy Géza, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály, MTA-BTK „Lendület” Szent Korona kutatócsoport-vezető ● Tóth Ferenc, tudományos tanácsadó, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály

(HUN-REN BTK TTI = Magyar Kutatási Hálózat [Hungarian Research Network] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

